

گواهی می‌شود:

جناب آقای عبدالله صفرزایی به درخواست بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران مقالات
بندر تنگ، سند، قفص، کیج، سدیح، گوادر، مکران، را جهت درج در
دانشنامه خلیج فارس تألیف کرده‌اند، که به تأیید رسیده و در آینده در دانشنامه
مذکور چاپ خواهد شد.

من برای
مسئول دفتر نشر و انتشارات
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران
معاون پژوهشی

دانشنامه خلیج فارس / زیر نظر شورای علمی دانشنامه خلیج فارس؛ دبیران علمی فرح‌اله احمدی، منوچهر اکبری، حسین یکتا؛ ویراستاران علمی فرح‌اله احمدی... [و دیگران]. - تهران: بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران، ۱۳۹۴.
ج ۲: مصور (بخشی رنگی)، جدول، نمودار (بخشی رنگی). - (کتابخانه بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران؛ ۶۵؛ ۶۶)

ISBN: 978-964-5515-75-9 (دوره)

ISBN: 978-964-5515-74-2 (ج ۲)

Encyclopedia of Persian Gulf

عنوان اصلی:

ویراستاران علمی: فرح‌اله احمدی، کمال پولادی، عبدالرسول خیراندیش، حسین یکتا.

ج ۱. آ-ژ ج ۲. س-ی.

۱. خلیج فارس - دایرةالمعارف الف. احمدی، فرح‌اله، ۱۳۳۷ - دبیر، ویراستار ب. اکبری، منوچهر، ۱۳۳۵ - دبیر ج. یکتا، حسین، دبیر

د. شورای علمی دانشنامه خلیج فارس ه بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران و. عنوان

۱۳۹۴ ۲۱۳۴/۵۲ DSR ۹۵۵/۳۵

کتابخانه ملی ایران ۴۱۲۸۳۴۸

حق چاپ برای بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران محفوظ است.

دانشنامه خلیج فارس (جلد دوم «حروف س - ی»)

زیر نظر شورای علمی دانشنامه خلیج فارس

دبیران علمی: احمدی، فرح‌اله؛ اکبری، منوچهر؛ یکتا، حسین

چاپ اول: ۱۳۹۴

شمارگان: ۱۰۰۰

ناشر: بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران

چاپخانه: نابنگار

بهای دوره دوجلدی: ۱,۵۰۰,۰۰۰ ریال

ISBN: 978-964-5515-74-2 (vol. 2)
ISBN: 978-964-5515-75-9 (vol.set)

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۵۱۵-۷۴-۲ (ج. ۲)
۹۷۸-۹۶۴-۵۵۱۵-۷۵-۹ (دوره)

بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران

نشانی: تهران، سعادت‌آباد، بلوار فرهنگ، خیابان معارف، بن‌بست دانش، پلاک ۱

تلفن: ۴-۲۲۱۲۹۸۴۳ نمابر: ۲۲۰۷۳۲۲۷ صندوق پستی: ۴۷۸-۱۴۶۵۵

پست الکترونیکی: info@iecf.ir پایگاه الکترونیکی: www.iecf.ir

سالنامه آماری کشور ۱۳۸۵، تهران: مرکز آمار ایران، ۱۳۸۶.
فرهنگ آبادی‌های استان هرمزگان، شهرستان بندر لنگه. ۱۳۸۳، تهران:
سازمان جغرافیایی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.

احمد سایانی

کَهِیر / Kahir

دهستان، روستا و رودخانه‌ای در شهرستان کنارک در سیستان و بلوچستان در سواحل دریای عمان.

دهستان و روستای مسکونی کَهِیر از بخش مرکزی توابع شهرستان کنارک در نیمه جنوبی استان سیستان و بلوچستان واقع است. طول جغرافیایی آن $۶۰^{\circ} ۷'$ شرقی و عرض جغرافیایی آن برابر با $۳۵^{\circ} ۲۵'$ شمالی است. این دهستان و روستا در ۵۵ کیلومتری غرب چابهار در مجاورت جاده آسفالت چابهار به جاسک قرار دارد. طبق آمار سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ ش.، کل جمعیت روستا ۱۶۸۶ نفر در قالب ۳۵۵ خانوار بود (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵: ذیل کَهِیر). زبان مردم آن بلوچی؛ دینشان اسلام و مذهبشان تسنن است (زنده‌دل، ۱۳۷۹: ذیل کَهِیر).

دهستان و روستای کَهِیر در زمین‌های جلگه‌ای ساحل دریای عمان واقع شده و از ویژگی آب‌وهوای مناطق گرمسیری و مرطوب برخوردار است (دانشکده علمی-کاربردی تحقیقات کشاورزی، ۱۳۸۵). بارش‌های جوی آن محدود به دوره زمستانه و اغلب نامنظم و رگباری است. دما و رطوبت نسبی هوا تقریباً در طول سال بالاست. دهستان و روستای کَهِیر از امکانات خدماتی مثل دفتر پست و مخابرات، برق، دسترسی عمومی به اینترنت و وسیله نقلیه عمومی بهره‌مند است. همچنین دارای امکانات بهداشتی و درمانی مثل مرکز بهداشت و درمان، داروخانه و خانه بهداشت است که کادر پزشکی، دندانپزشک تجربی یا دندانساز، بهیار یا ماما روستایی، بهداشت‌یار و بهورز در آن مشغول به‌کار هستند. روستای کَهِیر دارای چاه عمیق و نیمه‌عمیق است. محصولات کشاورزی آن خرما و موز است و دام اصلی و غالب آن بز و بزغاله است (دانشکده علمی-کاربردی تحقیقات کشاورزی، همان). رودخانه‌ای فصلی در روستای کَهِیر جریان دارد که برگرفته از نام روستا، رود کَهِیر نامیده می‌شود و به رود نیکشهر هم مشهور است. طول آن ۲۱۰ کیلومتر، ارتفاع سرچشمه آن ۱۵۰۰ متر، ارتفاع ریزشگاه صفر و شیب متوسط آن $۰/۸$ درصد است.

بیشینه ارتفاع آن ۲۱۱۰ متر و از نظر توزیع هیسومتری، در محدوده روستای کَهِیر بالاترین ارتفاع متعلق به ارتفاع ۵۰۰-۰ متر است (طرح شبکه بهینه سنجش منابع آب کشور، ۱۳۸۵). جهت جریان رود شمالی-جنوبی است (جعفری، ۱۳۷۹: ۱۵۳). آبدهی متوسط آن در ایستگاه کَهِیر $۴/۸۳ (m^3/Sec)$ و غلظت متوسط املاح آب آن $۴۵۵ (m^3/Sec)$ است. این رود دارای ۴ شاخه فرعی به نام‌های بنان، شگیم، کشیک، گنگ/دادغان است (فرهودی و شمسی‌پور، ۱۳۷۹: ۷۶؛ جعفری، همان). رود کَهِیر از کوه بن‌تاق سیاه‌کوه، در

۳۸ کیلومتری شمال‌غربی نیکشهر سرچشمه می‌گیرد و به نام رودخانه دارخان با جهت جنوبی جاری می‌شود و پس از عبور از روستای دارخان، بونگنده و کشیک با الحاق به رودخانه کشیک به سمت جنوب غربی تغییر جهت داده و به طرف نیکشهر تغییر مسیر می‌دهد. سپس با ادامه مسیر در جهت جنوب غربی به رود شگیم می‌پیوندد و با نام رودخانه نیکشهر از روستاهای جلالی کلک، پیربیشه، کوپیچ و بازیگر عبور می‌کند. در ادامه از کنار نیکوجهان و پیت آب گذشته و از کت کرنگه نیز عبور می‌کند و با خشک‌رودی در سمت شمال شرقی می‌آمیزد و به دهستان کنارک وارد می‌شود و در محدوده روستای کَهِیر به رودخانه کَهِیر تغییر نام می‌یابد. سپس از دامنه شرقی کوه‌های می‌هول، گوزر و حسنی می‌گذرد و به صورت خشک‌رودی که در گوشه و کنار آن تپه‌های گز قابل مشاهده است؛ از کنار روستاهای کَهِیر و تایت و بره‌سر می‌گذرد و در روستای گوردیم به دریای عمان می‌ریزد (جعفری، همان) و وسعت حوضه آبرگیر کَهِیر ۴۵۹۰ کیلومتر مربع است (فرهودی و شمسی‌پور، همان: ۷۶؛ طرح شبکه بهینه سنجش صنایع کشور، ۱۳۸۵). بخش عمده این حوضه در نواحی کوهستانی و رژیم جریان آن بارانی و سیلابی است. این حوضه آبریز ایستگاه‌های تیخیرسنجی و باران‌سنجی از نوع ثابت دارد و حوضه فاقد شبکه آبیاری، زهکشی و سدهای مخزنی انحرافی است.

کتابشناسی

جعفری، عباس. ۱۳۷۹. *گیتاشناسی ایران (رودها و رودخانه‌های ایران)*. ج ۲، تهران: گیتاشناسی.
دانشکده علمی-کاربردی تحقیقات کشاورزی، ۱۳۸۵. *جداول خصوصیات انسانی و اقتصادی آبادی‌ها*. تهران: وزارت جهاد کشاورزی.
زنده‌دل، حسن. ۱۳۷۹. *مجموعه جامع ایرانگردی (استان سیستان و بلوچستان)*. تهران: ایرانگردان.
طرح شبکه بهینه سنجش منابع آب کشور. ۱۳۸۵. *گزارش نهایی حوضه آبریز بلوچستان جنوبی (۲۹)*. تهران: دفتر پایه سازمان مدیریت منابع آب وزارت نیرو و شرکت مهندسی مشاور جامار.
فرهودی، رحمت‌اله و شمسی‌پور، علی‌اکبر. ۱۳۷۹. *محاسبه تیخیر و تعرق پتانسیل بلوچستان جنوبی*. تهران: پژوهش‌های جغرافیایی مؤسسه جغرافیایی دانشگاه تهران.
مرکز آمار ایران. ۱۳۸۵. *سرشماری عمومی نفوس و مسکن*. تهران: مرکز آمار ایران.

علی‌اکبر شمسی‌پور

کیچ / Kich

ناحیه‌ای جغرافیایی در سواحل شمالی دریای عمان و از توابع استان سیستان و بلوچستان.

ناحیه کیچ در نزدیکی ساحل دریای عمان و شمال شرق بندر تاریخی تیس و در فاصله پنج مرحله‌ای-پنج روز راه-آن قرار داشت (مقدسی، ۱۳۸۵: ۷۱۴). امروزه این ناحیه به مرکزیت تربت

اذعان می‌دارند که اموال بسیار از ولایت کیچ و مکران به دربار شاه ظهماسب سرازیر شد. این امر نشان‌دهنده فتح این منطقه به وسیله شاهان صفوی است (تتوی و آصف‌خان قزوینی، ۱۳۷۸: ۷۲۵). البته از آنجا که ناحیه وسیع بلوچستان از طریق بم و بمپور اداره می‌شد، نفوذ دولت صفویه در این شهر به علت بُعد مسافت و دوری از مرکز ضعیف بود. این مسئله باعث شد گورکانیان هند به مرزهای جنوب شرق ایران از جمله شهر کیچ طمع بورزند (سپاهی، ۱۳۸۵: ۴۳). از اواخر دوره صفویه ایل بلیدی، که در ظاهر از حامیان فرقه ذکری بودند، کیچ را تصرف کردند و تا ۱۵۳۱ق. بر بیشتر نواحی مکران تسلط یافتند. با قدرت یافتن نصیرخان در بلوچستان به مرکزیت کلات، نبردهایی مفصل میان او و حاکمان ذکری کیچ در گرفت که به تضعیف قدرت آنان در کیچ منجر شد (اسپونر، همان: ۱۱۳).

در دوره قاجاریه نیز کارگزاران مالیاتی ایران جهت دریافت مالیات‌ها به این شهر اعزام می‌شدند و یا حاکمان کیچ جهت اطاعت و فرمانبرداری نزد حکمرانان قاجاری در بم حضور می‌یافتند. در مذاکره‌ای که گلداسمید / Goldsmid در ۱۸۶۲م. برای حفاظت از خطوط تلگراف با فقیر محمد، نائب کیچ، انجام داد، مقرر شد: «هرگاه انگلیس تصمیم بگیرد خط سیم تلگراف در ساحل مکران بکشد، او تمام کوشش و سعی خود را در حفظ و نگهداری آن- از بندر کولوت در غرب کراچی تا بندر گوادر- به کار خواهد برد و در قبال دریافت کارمزد، اشخاص لازم را در حفظ و نگهداری آن معین خواهد کرد» (سپاهی، همان: ۱۳۳-۱۳۲). این مذاکرات در مراحل اولیه عملی و موجب افزایش اقتدار حاکمان کیچ بر سواحل دریای مکران شد. حمایت انگلیسی‌ها از حاکمان کیچ به منظور ایجاد حکومت مستقل کلات برای حفظ هندوستان و عواملی دیگر مانند دور بودن این ناحیه از بم و بمپور، محل استقرار حاکمان قاجاری، و سهل انگاری‌های قاجارها باعث شد بعد از کمیسون مرزی گلداسمید در ۱۸۸۱ق. ۱۸۷۱م، این شهر برای همیشه در خارج از مرزهای ایران قرار گیرد (همان: ۱۶۴).

پس از آشکار شدن مقاصد انگلیسی‌ها بر بلوچ‌ها و درگیری‌هایی که در مناطق مختلف بلوچستان میان طرفین رخ داد، اهالی کیچ نیز قیام کرده، مأموران انگلیسی مستقر در کیچ را دستگیر کردند و خطوط تلگراف را از کار انداختند. با وقوع این تنش‌ها، انگلیسی‌ها مجبور شدند با اعزام نظامیانی از هند به طور موقت اوضاع را آرام کنند (سایکس، همان: ۳۱۸-۳۱۶). با خروج انگلیسی‌ها از هندوستان، کیچ زیر نظر حکومت محلی کلات قرار گرفت و پس از جدایی پاکستان و هند از شهرهای مهم ایالت بلوچستان پاکستان به‌شمار آمد.

از قرن یازدهم هجری، تحرکی فرقه‌ای سرتاسر مکران را دربر گرفت که به فرقه ذکری معروف بود. رهبران این فرقه در کیچ مستقر بودند. ذکری نوعی مذهب باطنی است و در ابتدا به‌وسیله سیدمحمد جانپوری، که خود را مهدی موعود می‌نامید، در پنجاب

در جنوب غرب پاکستان و در نزدیکی مرزهای ایران در شمال بندر گوادر / Gowadar واقع است. این نام نخستین بار به صورت‌های چندگانه کیچ، کیچ، کیچ و معرب کیز / kiz در متون سده‌های سوم و چهارم هجری برای یکی از شهرهای مکران ذکر شده است. به نظر می‌رسد این نام با قوم کوچ ارتباطی داشته باشد (سایکس، ۱۳۳۶: ۱۲۷).

همزمان با ورود اعراب به مکران و پس از آن، این شهر از رشد و ترقی بسیار مناسب برخوردار شد و از شهرهای مهم مکران به حساب می‌آمد. در بعضی منابع از جمله تاریخ بیهقی، مسالک و ممالک اصطخری، حدودالعالم و حتی سفرنامه بیاتینجر، این شهر مرکز یا پایتخت مکران مطرح شده است. در مسالک و ممالک اصطخری مرقوم است: «حاکم و والی مکران شخصی است معروف به عیسی‌بن معدان که او را به زبان خود مهرج می‌گویند. مسکن و مقام او به شهر کیز می‌باشد و آن شهری خوش و نزه است با درختان خرما بسیار و فرضه مکران و آن نواحی است» (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۷۹). در دوره غزنویان و پس از درگیری‌های داخلی مکران که موجب مداخله غزنویان شد، از کیچ با نام دارالملک مکران و مرکز تجمع نیروهای عیسی‌بن معدان یاد شده است. در نبردی که میان نیروهای عیسی‌بن معدان و لشکر اعزامی سلطان مسعود رخ داد، بیهقی از سه گروه بزرگ کیچی، ریگی و مکرانی در میان لشکریان حاکم مکران یاد کرده است (بیهقی، ۱۳۸۳: ۲۹۰).

پس از غزنویان به نظر می‌رسد حکمرانان مکران به مرکزیت کیچ از خودمختاری بیشتر برخوردار بوده‌اند. مارکوپولو در سفرنامه‌اش از این حدود به نام کسمکوران / kesmacoran- کیچ و مکران- یاد کرده و آن را جزء هند دانسته است (بارتولد، ۱۳۸۶: ۱۶۹). مورخان دیگر از جمله حمداله مستوفی نیز از چنین وضعی در آن دوره خبر می‌دهند. مارکوپولو درباره اوضاع اقتصادی کیچ می‌نویسد که آبادی‌های کشاورزی کرانه‌های رود کچ آبادترین بخش مکران بوده و مواد غذایی آن فراوان و کیفیتی مطلوب داشته و کشاورزی و بازرگانی مهم‌ترین رکن اقتصادی این شهر بوده‌اند (اسپونر، ۱۳۷۷: ۱۰۹). بازرگانی این شهر از یک طرف با دریای عمان و بندر تیس در ارتباط بود و از طرفی به امنیت راه‌های داخلی مکران وابستگی داشت. مادامی که بندر تاریخی تیس رونق داشت و حاکمانی مقتدر امنیت کاروان‌های تجاری را تأمین می‌کردند، شهر کیچ وضعیت مطلوب اقتصادی داشت؛ زیرا کیچ با پنج مرحله فاصله- پنج روز راه- نخستین شهری بود که از بندر تاریخی تیس بدانجا وارد می‌شدند و بازرگانان از آنجا به دیگر شهرهای مکران و حتی از مسیر پنجگور و قُصدار به نواحی جنوبی افغانستان فعلی و سیستان رفت‌وآمد می‌کردند (همان).

از دوره صفویه به بعد تلاش‌های جدی برای دستیابی به مرزهای کهن تاریخی فلات ایران آغاز شد. آنها درصدد برآمدند قدرت خود را در مرزهای جنوب شرق تثبیت کنند که موفقیت‌هایی نیز کسب کردند. نویسندگان تاریخ الفی در ذکر وقایع ۹۸۱ق.

کیش / Kish

جزیره‌ای کوچک با پیشینه کهن واقع در بخش کیش از توابع شهرستان بندر لنگه در استان هرمزگان و از مهم‌ترین مراکز گردشگری ایران در خلیج فارس.

جزیره کوچک کیش در آب‌های خلیج فارس و به فاصله ۱۹٫۲ کیلومتری ساحل آن واقع است. محیط این جزیره بیضی شکل ۴۴ کیلومتر و مساحت آن حدود ۹۰ کیلومتر مربع با طولی در حدود ۱۵٫۴۵ و عرض ۷٫۵ کیلومتر است. کیش در گذشته در مسیر راه‌های تجاری شیراز به هند، بغداد به بصره، ابله به هند، و ابله به چین واقع بود و به همین سبب همواره اهمیتی خاص داشت. این خرداد به بزرگی این جزیره را چهار در چهار فرسنگ گزارش کرده است. کیش در واقع در زمره ولایت اردشیرخره بوده است (ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۴۷؛ مستوفی، ۱۳۷۸: ۱۹۵؛ لسترنج، ۱۳۳۷: ۲۷۶). شهر باستانی کیش، که تا سده هشتم هجری از اهمیت بسیار برخوردار بود، در شمال جزیره قرار داشت و اکنون آثار و بقایای آن به چشم می‌خورد.

درباره وجه تسمیه جزیره کیش، یاقوت حموی بر این باور است که لفظ «کیش» یا «کیس» فارسی شده «قیس» است. این نام برگرفته از نام یکی از ساکنان سرشناس این جزیره بوده است. به گزارش وی کیش زمانی به جزیره القیس شهرت داشت. یاقوت از کیش به‌عنوان پایگاه شاهزاده عمان یاد کرده است. افزون‌براین، یکی از خاندان‌های سرشناس ساکن عمان که در کیش هم شهرت داشت، قیس‌بن اماره بود. از این رو، یاقوت بر این عقیده است که نام «کیش» صورت پارسی واژه «قیس» است (www.iranica. online.org).

به لحاظ تاریخی، کرانه‌های خلیج فارس از جزیره کیش در مشرق تا رود جراحی در عهد اشکانی بخشی از الیمایی بود (برونز، ۱۳۸۸: ۳۷۰). در عهد ساسانی، کیش در زمره ولایت اردشیرخره به‌شمار می‌رفت. در این دوره، جزایر و بنادر خلیج فارس نظیر کیش تحت فرمانروایی ساسانیان بود و از سوی آنها کسانی به‌عنوان فرمانروایان محلی بر این نواحی گمارده می‌شدند. از جمله «جولانده» عنوانی بود که در اصل به فرمانروایان عمان تحت حکومت ساسانی اطلاق می‌شد.

کشف سکه‌هایی از شاهان پارس در سیراف نیز مؤید فرمانروایی آنها بر جزایر این منطقه در خلیج فارس است (ibid: قاسم‌بگلو، ۱۳۸۵: ۲۱). در دوره اسلامی، کیش تحت فرمانروایی خلفای اموی بود. در ۲۴۹ ق. علی‌بن محمد برقی معروف به صاحب‌الزنج، از اهالی ری، بر خلیفه شورید و تمامی جزایر خلیج فارس را متصرف شد (زرین‌کوب، ۱۳۷۷: ۱۱۳). در عهد خلفای عباسی بغداد، کیش مالیات آنها را تأمین می‌کرد. بنابه گزارش جغرافیای حافظ ابرو، عواید دربار خلفای عباسی پیش از این به‌وسیله سیراف تأمین می‌شد، اما در اواخر روزگار دیلمیان و پس از آنکه امیر کیش بر آن منطقه حاکم شد، این وظیفه برعهده کیش واگذار شد. در واقع علت ویرانی سیراف ممکن است به‌واسطه زلزله‌ای ویرانگر باشد که در اوایل سده پنجم هجری در آن بندر

مطرح شد. یکی از مریدان وی به نام ملامحمد آنکی (اتک) ناحیه‌ای در پنجاب پاکستان) برای گسترش افکار و اندیشه‌هایش به مناطق مختلف بلوچستان سفر کرد. وی پس از ملاقات با اسماعیلیانی که در دوره صفویان به بلوچستان پناه آورده بودند، اصول آیینی آنها را تدوین کرد. ملامحمد آنکی، که بسیاری وی را بنیان‌گذار فرقه ذکری می‌دانند، طبق نوشته‌های خودشان در ۹۷۷ق. ظهور کرده است (آسیابادی، ۱۹۷۹: ۹). وی سرانجام به کبچ و شهر تربت رفت و با ادعای مهدویت طرفداران بسیار گرد خود جمع کرد. اینان عبادت‌هایی مانند نماز، روزه و حج را باطل و حرام اعلام کردند و محور اصلی همه عبادت‌های آنان در ذکر کردن خلاصه می‌شد؛ به همین جهت به گروه ذکری معروف شدند. به‌تدریج حاکمان کبچ به جرگه ذکری‌ها پیوستند و فعالیت‌های این فرقه در سراسر کبچ و مکران رواج یافت. جنگ‌های مداوم که دیگر حکمرانان بلوچ به‌خصوص نصیرخان حاکم کلات با آنها انجام داد، به همراه ارشادات عالمان موجب محدود شدن فعالیت‌های فرقه‌ای آنان شد (نعیمی، [بی‌تا]: ۲۳۶). امروزه اقلیت‌هایی از آنان در کبچ و دیگر نقاط بلوچستان مشاهده می‌شود. از مسائل مذهبی دیگر که در کبچ مطرح است گردهمایی سالانه جماعت تبلیغ مسلمانان در شهر تربت است. این همایش بعد از اجتماع رای‌وند / Rayvend بزرگ‌ترین اجتماع گروه جماعت تبلیغی است که با حضور صدها هزار نفر از کشورهای مختلف اسلامی در پاکستان برگزار می‌شود.

کتاب‌شناسی

- آسیابادی، احتشام‌الحق. ۱۹۷۹، *ذکری دین کی حقیقت*. مکران: مکتب رشیدی آسیاباد.
- اسپوئر. ۱۳۷۷، «بلوچ و بلوچستان»، *دانشنامه جهان اسلام*. ج ۴. تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- اصطخری، ابراهیم‌بن محمد. ۱۲۷۳، *مسالك و ممالک*. ترجمه محمدبن اسعدبن عبدالله تستری. به‌کوشش ایرج افشار. تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ. ۱۳۸۶، *تذکره جغرافیای تاریخی ایران*. ترجمه حمزه سردادور، ج ۳. تهران: توس.
- بیهقی، محمدبن حسین. ۱۳۸۳، *تاریخ بیهقی*. به‌کوشش خلیل خطیب رهبر. ج ۱، ج ۹. تهران: مهتاب.
- توی، احمدبن نصرالله و آصف‌خان قزوینی، جعفرین بدیع. ۱۳۷۸، *تاریخ الفی*. تصحیح علی آل داود. تهران: فکر روز.
- سایکس، پرسی مولزورث. ۱۳۳۶، *سفرنامه ژنرال سر پرسی سایکس یا ده هزار میل در ایران*. ترجمه حسین سعادت نوری. تهران: ابن‌سینا.
- سپاهی، عبدالودود. ۱۳۸۵، *بلوچستان در عصر قاجار*. به‌کوشش مؤسسه هفت اقلیم شرق، قم: گلستان معرفت.
- مقدسی، محمدبن احمد. ۱۳۸۵، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. ترجمه علیقتی منزوی. تهران: کومش.
- نعیمی، عبدالرشید. [بی‌تا]، *الدردالمین فی سیره سیدالمرسلین*. ج ۱. بی‌جا: بی‌نا.

عبدالله صفزایی